

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ВЗАЄМОБУМОВЛЕНІСТЬ АБСЕНТЕЇЗМУ І ПОПУЛІЗМУ

Розглядаються соціально-психологічні засади абсентеїзму і популізму як характерних рис політичної культури демократичної політичної системи. Досліджуються чинники, які взаємообумовлюють їх прояви на особистісному й масовому рівнях.

Ключові слова: абсентеїзм, популізм, демократія, політична участь, політична апатія, суспільна група, особистість.

Прядко Т. П. Социально-психологическая взаимообусловленность абсентеизма и популизма

Рассматриваются социально-политические основы абсентеизма и популизма как особенностей политической культуры демократической политической системы. Исследуются факторы, которые обуславливают их проявления на личностном и массовом уровнях.

Ключевые слова: абсентеизм, популизм, демократия, политическое участие, политическая апатия, общественная группа, личность.

Pryadko Tetyana. Social and psychological conditionality of absenteeism and populism

The socio-political foundations of absenteeism and populism as the features of the political culture of a democratic political system are considered in the article. The factors that determine their manifestation on the personal and mass levels are investigated.

Key words: absenteeism, populism, democracy, political participation, political apathy, social group, individual.

Демократичний політичний режим передбачає активне залучення громадян до управління загальнодержавними та місцевими справами. Кожна людина об'єктивно включена в політичну діяльність. Вона проявляється в електоральній поведінці, партійній діяльності, участі в мітингах, демонстраціях, акціях протесту тощо. Основою участі в політичній діяльності є соціальна свобода, незалежність суджень, інформованість особистості, можливість визначати своє життя, впливати на прийняття рішень. Абсентеїзм

виникає тоді, коли зникає зовнішній примус до політичної діяльності, коли в людини з'являються право й реальна можливість утриматися від політичних дій. Як масове явище абсентеїзм не проявляється в тоталітарних суспільствах. Участь або неучасть як форми політичної поведінки окремих індивідів чи груп актуалізують вивчення її соціально-психологічних чинників.

Феномен абсентеїзму, різні його аспекти розкривають у своїх дослідженнях такі зарубіжні та вітчизняні вчені: Е. Фром¹, О. Шестопал², Д. Ольшанський³, К. Ариніна⁴, Д. Гаврилюк⁵, Н. Заяць⁶ та ін.

Ухилення від політичної участі, політична апатія визначається як абсентеїзм у широкому розумінні даного поняття. Позиція неучасті стосується, насамперед, тих видів політичної діяльності, коли людина може проявити себе як активна особистість, а саме: висловити свою думку, виразити приналежність до певної групи, визначити своє ставлення до політичної реальності. Абсентеїзм є тим станом особистості чи соціальної групи, який характеризується байдужістю, втратою інтересу до політичної сфери і розглядається як відхилення від норм політичної поведінки⁷. Абсентеїзм, як одна з форм політичної поведінки, має складну структуру й обумовлена багатьма чинниками. Він може проявлятися як наслідок політичної відчуженості, відсутності політичної ідентифікації, як результат соціальної фрустрації чи протест проти існуючої політичної дійсності.

У періоди складних суспільних криз психологічні детермінанти в політиці набувають особливого значення. Проте, не зважаючи на достатньо виражений суспільний запит на дослідження психологічних факторів таких патологій демократії як абсентеїзм і популізм, спеціальних досліджень з даної проблематики мало, слабо розроблена також методологічна база таких досліджень.

Абсентеїзм є природноісторичним явищем, невід'ємним атрибутом політичної системи, яка побудована на принципах демократії й свободи. Широке розповсюдження абсентеїзму, як у країнах класичної демократії, так і в тих, що лише стали на шлях демократичного транзиту, пов'язане з наростанням процесів дисфункціональності у їх політичних системах, вичерпанням креативного потенціалу історично сформованих демократичних інститутів, відновленням чи культивуванням підданського типу політичної культури широких мас суспільства під впливом ЗМІ. Масштаб абсентеїзму й форми його

прояву пов'язані з історичними умовами становлення інститутів демократії, з особливостями менталітету народів, з існуючими традиціями й звичаями в конкретному соціумі⁸.

Умовами для формування та розвитку абсентеїзму є штучне відтворення і підтримка апатії. Правлячі еліти створюють штучні перепони для реалізації свободи слова та висловлювання власної думки. Таким чином, обмежується можливість реалізації політичних мотивів і задоволення потреб особистості. Великий вплив здійснює політичне виховання. Система шкільної освіти, підручники та адміністративний тиск на вчителів, ЗМІ й спеціальні урядові програми зумовлюють основні напрямки і настанови політичного виховання. Якщо державна система прагне виключити частину населення з активної політичної діяльності чи прагне маніпулювати нею, вона застосовує засоби, які уповільнюють дозрівання політичної самосвідомості чи викривляють сприйняття політики у вигідному для влади напрямку, у тому числі й засобами популістської риторики.

ЗМІ, демонструючи сцени насильства, показуючи світ як ворожий і сповнений загроз, створюють викривлену реальність, формують негативні установки, провокують страх перед навколишньою дійсністю. Це призводить до замкнутості, депресивної бездіяльності, соціального відчуження. Людина відділяє себе від соціально-політичного життя перед загрозою можливої небезпеки. У результаті відбувається руйнування системи політичних цінностей у дорослих і ускладнюється політична соціалізація молоді⁹. Абсентеїзм може бути зумовлений розпадом групових норм, утратою особистістю почуття належності до якої-небудь соціальної групи, а отже, цілей і цінностей соціального життя. За різкої зміни суспільних ідеалів і моралі певні соціальні групи перестають відчувати свою причетність до даного суспільства, відбувається їх відчуження, нові соціальні норми й цінності ними не сприймаються, а замість традиційних засобів досягнення індивідуальних чи суспільних цілей висуваються власні.

Рівень абсентеїзму в державі характеризує стан політичної системи, ставлення до неї громадян. Ігнорування голосування може бути як формою пасивного схвалення існуючої політичної ситуації, так і навпаки – формою невдоволення громадян владою, недовіри, які приводять до відчуження людини від політичних процесів.

Таким чином, дослідники вирізняють серед абсентеїстів дві основні групи: 1) громадяни, чиє рішення не ходити на вибори не є вираженням їх політичної позиції і демонструє конформістську поведінку; 2) громадяни, що у такий спосіб виражають свій протест¹⁰.

Причиною недовіри, напруженості у відносинах між індивідами, соціальними спільнотами і політичними інститутами є невинуватене очікування. Відсутність допомоги, підтримки з боку владних структур, часто порушення ними ж суспільного договору викликає в людей розчарування, породжує небажання брати участь в «політичних іграх». Кожна нова передвиборча кампанія характеризується, як правило, всезростаючим популізмом, невинуватеними обіцянками і викликає зростання зневіри у здатності влади діяти в інтересах народу. Перетворюючись у масове явище, абсентеїзм може становити реальну загрозу легітимності влади, породжуючи в суспільстві або повну апатію, або електоральний конфлікт.

Абсентеїзм є своєрідним показником відчуження громадян від влади і власності, формою політичного протесту проти існуючої політичної системи, політичного режиму, форми влади чи суспільного устрою загалом. Значна частина абсентеїстів, які самоусунулись від політичної участі, можуть бути мобілізовані політиками-популістами, які запропонують демагогічною риторикою «простий», радикальний спосіб зміни політичної ситуації, вирішення життєвих проблем народу. Політична бездіяльність саме таких абсентеїстів може перетворитися в політичну дію протестного радикального характеру. Абсентеїзм у своїх крайніх проявах може набувати рис політичного екстремізму. Підґрунтям для наростання екстремістських настроїв є соціальні кризи і конфлікти, падіння матеріального рівня життя населення, яке влада не може обґрунтувати об'єктивними чинниками, порушення демократичних прав і свобод, руйнування моральних настанов і цінностей.

Різкі зміни характерні для революційної кризи, якій зазвичай передують тривалий період, протягом якого економічні й політичні можливості поступово зростають і ця позитивна динаміка супроводжується зростанням очікувань. Наростання розриву між очікуваннями і можливостями сприймається людьми як катастрофа, ущемлення їх життєвих потреб, елементарних прав тощо. Виникає стан масової фрустрації, невизначеної агресивності. Подальший хід

подій залежить від міцності соціальних інститутів, ціннісних орієнтацій, дій політичних лідерів, які можуть або застосувати заходи, здатні знизити агресію, або ж спрямувати агресію у потрібному їм напрямку¹¹.

Абсентеїзм, розповсюджений у всіх країнах розвинутої демократії, має дещо іншу природу від абсентеїзму в країнах, які знаходяться на етапі становлення демократії, де неучасть зумовлена здебільшого недовірою до політичної системи. У багатьох пострадянських країнах, де сформувалася олігархічно-кланова система, відбулося відчуження влади від народу, яке трансформувалося у самовідчуження громадян через неефективність демократичних механізмів і процедур. Саме таке самовідчуження збільшує чисельність абсентеїстів, які не вірять у можливість змінити політичну ситуацію існуючими законними методами.

Один із прихильників психологічного підходу О. Шестопал у своїй роботі «Політична психологія» розглядає формування абсентеїзму і, зокрема, електоральної поведінки, виходячи з індивідуальних, особистісних настанов політичної участі, сформованих у процесі соціалізації. Тобто поведінка виборців у вирішальній мірі визначається психологічними особливостями людини, її досвідом і рівнем політичної культури¹².

Дослідники з'ясували залежність абсентеїзму від ступеня емоційної насиченості життя й міри задоволення результатами власної діяльності. Чим емоційно більш наповнене життя людини, тим вища політична активність і нижчий рівень абсентеїзму. Психічна інерція і ригідність сприяють абсентеїзму. Інерція мислення проявляється в жорсткості, негнучкості, ригідності й стереотипізованості, в небажанні й неможливості змінити систему поглядів і оцінок суспільно-політичних подій, змінити спрямованість і характер політичних дій. Ригідність заважає створенню нової картини світу, якщо вона не відповідає старій, прийняттю нових мотивів і цінностей. Людина прагне залишатися в стані спокою, уявного психологічного комфорту, не виражаючи зацікавленості в розвитку. Значні показники психічної ригідності при необхідності змін форм і стратегій поведінки в ситуації політичного вибору приводять до формування в особистості стійкої пасивної електоральної поведінки. Інерція, жорстокість, ригідність мислення є однією із властивостей тоталітар-

ного й авторитарного устрою суспільства, під дією якого відбувається формування особливого типу особистості – «авторитарної»¹³.

Як зазначає Е. Фром, авторитарний характер прихильно ставиться до умов, які обмежують свободу людини і сам із задоволенням підкоряється долі. Суттєвою рисою авторитарного мислення є переконання, що життя визначається ззовні, силами, які знаходяться поза людиною, за межами її інтересів і бажань. Основою активності людей з авторитарним характером є глибоке почуття безсилля, яке вони намагаються подолати. Для авторитарного типу особистості характерним також є заперечення принципу рівності, любов до сильної руки, до порядку і одноманітності. Е. Фром виділяє дві сторони авторитарної особистості: садизм, прагнення панувати, підпорядковувати людей своїй волі і мазохізм, прагнення підпорядковуватися, відректися від свого «я». Така ситуація складається у суспільствах, несприятливих для людського щастя й самореалізації¹⁴. Це особливо актуально для пострадянських держав. Багатовікове панування на їх території російського самодержавства, радянського тоталітаризму й авторитаризму сформували достатньо стійкий, здатний до самовідтворення авторитарний і конформістський тип особистості. Це проявляється в сліпому наслідуванні й підпорядкуванні навіть уявним авторитетам, які мають мінімальну владу, при зневажливому ставленні до тих, хто знаходиться нижче чи якимось чином залежить від даної особистості. Прагнення до підкорення й конформістської поведінки зумовлює боязнь і небажання змінювати існуючий стан речей, зокрема до політичного відчуження й абсентеїзму.

У пострадянських суспільствах в умовах демократичної трансформації спостерігається часта зміна політичних ідентифікацій, а також зростання прагнення відмежуватися від усіх ідеологій і політичних партій. Однією із причин порушення соціально-психологічної ідентифікації є несформованість політичної самосвідомості особистості. Д. Ольшанський зазначає, що політична самосвідомість розвивається двома протилежно спрямованими принципами: ототожнення («Я» – «ми») і відособлення («Я» – «вони»). Виділяючи й відособлюючи себе від оточуючої соціально-політичної дійсності суб'єкт формує самостійне політичне мислення, збагачує політичну свідомість і напрацьовує власний політичний світогляд.

Завдяки розвитку політичної самосвідомості він відділяє себе як суб'єкта соціально-психологічної діяльності від самої цієї діяльності та її продуктів, свідомо спрямовує її на досягнення тих чи інших цілей, робить її предметом волі й свідомості¹⁵. Порушення розвитку самосвідомості приводить до формування протилежних особливостей, які нейтралізують політичну участь і формують абсентеїзм: 1) деіндивідуалізація – недостатнє відчуття своєї індивідуальності, своєї відмінності від інших, що є результатом особливостей виховання й соціалізації; 2) розмитість групової приналежності – недостатнє відчуття приналежності до нації, класу, мешканців міста тощо, що є наслідком недосконалості політичних структур, які перешкоджають реальній участі людини в житті груп, до яких вона реально відноситься¹⁶.

Ціннісно-сенсова ізоляція людини від цілей суспільства породжує апатію і призводить до формування споживацьких, егоїстичних і аполітичних орієнтацій. Слабкість чи відсутність соціально-політичної ідентифікації викликає подрібнення суспільства на дрібні групи, зникнення суспільно-значимих цінностей і орієнтацій.

Апатія від втрати відчуття причетності до управління державою проєктується на себе як неможливість керувати власним життям і долею. Відчуття безсилля характеризує не об'єктивну особисту і соціальну ситуацію, а особистісне сприйняття цієї ситуації. Відображається насамперед скептичне ставлення до результатів діяльності однієї людини, яка думає, що від неї особисто нічого не залежить, від її зусиль нічого не зміниться, навіть при великих стараннях.

Політико-психологічні дослідження показують, що високий рівень незадоволення соціальних потреб викликає відстороненість особистості від політичної діяльності у зв'язку з відчуттям нестачі сил для зміни свого становища¹⁷. У результаті відбувається знецінення цієї сфери потреб і зниження рівня запитів. Високий ступінь задоволення особистих інтересів також може призводити до втрати інтересу до політики. Абсентеїзм може виникати у тих умовах, коли дійсність починає повністю влаштовувати людину й сприймається нею як оптимальний стан речей. Це породжує переконання в непотрібності політики. Пасивність в політиці, звичайно, може бути викликана просто лінощами, інертністю, байдужістю, безвідповідальністю.

На рівень абсентеїзму в суспільстві значний вплив може справляти рівень популізму в політиці. Пусті обіцянки владної еліти викликають утому від політики. У зв'язку з цим існує кілька відтінків політичної пасивності, коли люди ухиляються від участі з принципових міркувань. Це може бути пасивне невдоволення, пасивна терпимість, соціальна відчуженість, якщо громадяни виражають зневажливу байдужість до носіїв влади. Але ці стани політичної пасивності варто віднести скоріше до розряду потенційної участі¹⁸.

Водночас, на думку західних дослідників, політична участь має свої розумні межі, необхідні для стабільного розвитку суспільства. У даному випадку обмеження участі чи навіть неучасті (з різних мотивів) можуть розглядатися як стабілізуючий фактор, так як активізація аполітичних верств суспільства, включення їх в політичний процес можуть викликати дестабілізацію політичної системи. Можна допустити, що через руйнівний характер діяльності цих абсентеїстів достатньо небезпечно розширювати масштаби участі за межі традиційних форм демократичної активності громадян. Саме з пасивних громадян рекрутуються тоталітарні рухи і на них спираються диктатори різних спрямувань. Вони не входять ні до яких організацій, партій, у них немає чіткої структурованості. Саме до них застосовують термін «маси», які потенційно існують у кожній країні, утворюючи більшість із тієї великої чисельності нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не приєднуються ні до якої партії й навряд чи ходять на вибори¹⁹. Саме такі політично неактивні люди стали соціальною базою нацистів у Німеччині, повівшись на популістську риторику про повернення національної величі й обіцянки швидко вирішити їх життєві проблеми.

Сьогодні в умовах кризи західного суспільства як ліві так і праві популісти здатні мобілізувати частину таких абсентеїстів, що може бути ризикованим з точки зору стабільності системи чи принаймні конкретних партій і рухів. Подібне відбувалося у країнах Заходу в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр., коли виникла необхідність активізувати політичну участь раніше пасивних прошарків населення. Тоді були розроблені владними елітами спеціальні програми для залучення до політики зокрема жінок, молоді, етнічних меншин. Але в результаті їх активізації, відбулося відхилення політичного життя вправо: політичні новобранці виявилися консервативнішими, що й

викликало поворот всього політичного механізму вправо²⁰. Таким чином, можна припустити, що утримання від політичної діяльності найпасивніших, найінфантильніших прошарків суспільства в певних межах може бути корисним для розвитку демократичних процесів.

У сучасному світі абсентеїзм як певна модель поведінки відображає прагнення простих людей відсторонитися від державних справ. Здебільшого воно обумовлене зневірою людей у можливості впливати на прийняття політичних рішень, оскільки вони спостерігають постійне амбітне та марнославне змагання у владних структурах, які борються за свої егоїстичні, групові інтереси, ніяк не пов'язані з потребами населення. У пострадянських країнах абсентеїзм також пов'язаний з психологією конформізму, панування якого привело в сферу державного управління некомпетентних, з низькими моральними якостями політиків, що, в свою чергу, вплинуло на зниження авторитету представницьких органів і влади загалом.

Збільшення чисельності людей, які з різних мотивів ухиляються від участі в формуванні виборних органів влади, ставить під сумнів легітимність владних структур. Виступаючи своєрідним маніпуляційним механізмом для правлячої еліти з відносною легітимністю та недовготривалою політичною перспективою, абсентеїзм дозволяє їй пролонговувати своє владарювання. Окрім того, почуття політико-психологічного відчуження, що проявляється у зосередженні зусиль індивіда на розв'язанні проблем особистого життя та їх відриві й протиставленні життю суспільно-політичному, достатньо загрозливе, адже може призвести і до апатії, і до екстремізму. У період суспільних криз політично пасивні люди можуть бути мобілізовані як популістами так і різного роду радикалами. Зменшити ризики абсентеїзму для демократичної політичної системи, окрім удосконалення функціонування всіх її структур і механізмів, можна через підвищення освітнього рівня населення загалом і політичної обізнаності зокрема, що сприятиме на особистісному рівні становленню самоідентифікації, розуміння групових і суспільних інтересів як особистих.

1. Фромм Э. Бегство от свободы = Die Furcht vor der Freiheit (1941) / перевод Г. Ф. Швейника. Москва: Аст, 2011. 288 с. 2. Шестопал Е. Б. Политическая психология: учебник для вузов. Москва: ИНФРА-М, 2002. 448 с. 3. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии. Учебное пособие для

вузов. Екатеринбург: Деловая книга, 2001. 496 с. **4. Аринина К. И.** Абсентеизм в политике: причины и последствия // Учёные записки Казанского университета. Гуманитарные науки. 2014. Т. 156. Кн.1. С. 214-220. **5. Гаврилюк Д. Ю.** Абсентеизм як феномен електоральної культури у контексті демократизації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03; НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 21 с. **6. Заяць Н.** Феномен абсентеїзму в умовах становлення демократичного суспільства в Україні // Юридична Україна. 2008. № 9 (69). С. 4-8. **7. Політологія:** навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів: «Новий Світ - 2000», 2014. С. 5. **8. Джандубаева З. З.** Абсентеизм как феномен современной российской практики: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04; Московский гуманитарный университет. Москва, 2005. 134 с. URL: <http://www.lib.ua-gu.net/diss/cont/220319.html> (дата обращения 24.11.2016). **9. Кара-Мурза С. Г.** Манипуляция сознанием. Москва: Изд-во : Эксмо, 2005. 832 с. **10. Аринина К. И.** Там же. **11. Политическая психология:** учебное пособие для вузов / под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. Москва: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 858 с. **12. Шестопал Е. Б.** Цит. работа. **13. Анисимова О. В.** Социально-психологический анализ проблемы абсентеизма // Ученые записки Педагогического института Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского. Серия Психология. Педагогика. 2009. Т. 2. № 1 (5). С. 41-46. **14. Фромм Э.** Бегство от свободы = Die Furcht vor der Freiheit (1941) / перевод Г. Ф. Швейника. Москва: Аст, 2011. 288 с. **15. Ольшевский Д. В.** Цит. работа. **16. Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б.** Политическая психология. Ростов н/Дону: Феникс, 1996. 448 с. **17. Анисимова О. В.** Цит. работа. **18. Протестное** политическое поведение. URL: <http://nicbar.ru/protest.htm> (дата обращения 24.11.2016). **19.** Там же. **20.** Там же.

Pryadko Tetyana. Social and psychological conditionality of absenteeism and populism

Democratic political regime envisages the active involvement of citizens in the governance national and local affairs. Everyone objectively incorporated into the political activities. It can be observed as electoral behavior, party activities, participation in rallies, demonstrations, protests and so on. The basis of participation in political activities are social freedom, independence of judgment, personality awareness, the ability to determine own life, influence the decision-making. Absenteeism occurs when external coercion disappears in political activities, when the person has a right and a real opportunity to refrain from political activities. The position of non-participation applies particularly to those types of political activity where a person can prove itself as an active person - express own views or affiliation to a particular group, determine the attitude to political reality.

The main condition for the formation and development of absenteeism is the artificial reproduction and maintenance of apathy. The ruling elites create the artificial obstacles for the realization of freedom of speech and expression of opin-

ion. Thus, the possibility of implementing of political grounds and meet the needs of the individual is restricted. Great influence carries the political education. School system, textbooks and administrative pressure on teachers, the media and special government programs determine the main directions and instructions of political education. The state system uses the tools that slow the maturing of political consciousness or distort the perception of policies in the favorable to government direction, including by means of populist rhetoric, when it tends to exclude part of the population from political activity or seeking the way to manipulate it.

The cause of mistrust, tension in relations between individuals, social communities and political institutions are the unjustified expectations. Lack of care and support from the authorities is disappointing people, generates reluctance to engage in "political games." Each new election campaign is usually characterized by increasing populism, unjustified promises and causes increased mistrust in the ability of government to act in the interests of the people.

Absenteeism is a kind of measure of the alienation of citizens from power and property, a form of political protest against the existing political system, political regime, form of government or social system as a whole. Many of those who refused political participation can be mobilized by populist politicians who offer demagogic rhetoric with "simple" way to radical changes in the political situation, solving everyday problems of the people. It is their political inaction can become a radical political action with protest character.

The level of populism in politics can have a significant impact on the level of absenteeism in the community. Empty promises of the ruling elite causing weariness from politics. Today, in crisis the times of Western society both the left and right populists are able to mobilize passive masses and it can be risky in terms of system stability, or at least certain parties and movements. Reducing the risk of absenteeism for a democratic political system, in addition to improving the functioning of its structures and mechanisms, is possible through the raising of population's educational level in general and political awareness in particular to facilitate the formation of selfidentity on a personal level and understanding of group and social interests as equal to the personal.

Key words: absenteeism, populism, democracy, political participation, political apathy, social group, individual.